

УДК 343.157.5

А. Р. Туманянц,
канд. юрид. наук, доцент
Національний університет «Юридична
академія України імені Ярослава Мудрого»,
м. Харків

СКАРГА ЯК ПРАВОВИЙ ЗАСІБ ЗАХИСТУ ПРАВ І ЗАКОННИХ ІНТЕРЕСІВ ОСОБИ НА ДОСУДОВИХ СТАДІЯХ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

У рамках судово-правової реформи, що відбувається зараз, особливе місце в системі процесуальних засобів, спрямованих на забезпечення завдань кримінального судочинства, посідає такий важливий інститут кримінально-процесуального права, як скарга.

Установлені Конституцією України, загальновизнаними принципами й нормами міжнародного права, міжнародними договорами України цінності стосовно прав та свобод людини і громадянина набувають вирішального значення у всіх галузях права. Права та свободи людини стають пріоритетним об'єктом захисту з боку держави.

Ефективне вирішення конфліктів між особою й державною владою з найменшими для суспільства наслідками можливе лише шляхом захисту прав та свобод фізичних і юридичних осіб, залучених у царину кримінально-процесуальної діяльності. А це, у свою чергу, тягне за собою необхідність створення й удосконалення механізмів за-

хисту від неправомірних дій або рішень державних органів та їх посадових осіб.

Нормальне функціонування демократичної правової держави неможливе без втілення в життя положень Конституції України, що передбачають пріоритет прав та свобод людини і громадянина й засоби їх реального здійснення. Одним з таких засобів є надання особі можливості звернення за захистом своїх прав і свобод до суду, в тому числі в досудових стадіях кримінального судочинства.

Реалізація права особи на звернення до органів, що здійснюють досудове розслідування, а також до суду за захистом своїх прав можлива через подання скарги, за допомогою якої приводиться в дію передбачений законом механізм забезпечення прав учасників процесу та інших осіб, чиї права та інтереси були порушені у кримінальному судочинстві. Цей механізм служить гарантією від неконтрольованого розсуду, здійснення дій та ухвалення рішень, що порушу-

ють права й законні інтереси громадян. Він створює можливість перевірки законності й об'рунтованості дії (бездіяльності) або рішення іншими суб'єктами процесу й наділяє їх функцією владного вирішення правового спору [11, с. 3]. Такими суб'єктами є, з одного боку, прокурор, який здійснює нагляд за органами дізнання й досудового слідства, або вищестоящий прокурор (хоча вони не завжди можуть бути об'єктивними й неупередженими при розгляді скарги), з другого - суд, що забезпечує захист прав і свобод людини на досудовому провадженні.

У досудовому провадженні захист прав учасників процесу повинен забезпечуватися особами, які ведуть судочинство, незалежно від волевиявлення громадян, вираженого в їх офіційному клопотанні про це. Саме завдяки скаргам усуваються прогалини в захисті прав особи в досудовому провадженні, виконуються дії і приймаються рішення, які особою, яка провадить дізнання, слідчим або прокурором не були забезпечені. Таким чином, скарги піднімають діяльність по захисту прав і свобод людини на досудових стадіях, а тим більше при зверненні до суду на більш високий рівень. Звернення зі скаргами - суттєва гарантія виконання вимог закону про забезпечення прав і законних інтересів

особи у кримінальному процесі [8, с. 65].

Метою даної статті є аналіз механізму реалізації права на звернення зі скаргою, а також причин помилок, що зустрічаються на практиці при розгляді й вирішенні скарг. Її новизна полягає у встановленні особливостей, з якими пов'язані процесуальний порядок заявлення, розгляду й вирішенню скарг у кримінальному процесі, і труднощі, що виникають при реалізації на практиці цього механізму.

Питання, пов'язані з інститутом скарги на досудових стадіях кримінального процесу, досліджували Н. Н. Розін, В. А. Случевський, І. Я. Фойницький, В. М. Корнуков, Е. Ф. Куцова, П. А. Лупинська, Т. Г. Морщакова, І. Л. Петрухін, В. М. Савицький, М. С. Строгович та ін. Останніми роками по проблемах, так чи інакше пов'язаних зі скаргами в досудовому провадженні, були захищені кандидатські й докторські дисертації, авторами яких є С. О. Волков, В. М. Галузо, Л. В. Головкин, В. М. Лебєдев, І. З. Федоров, Г. П. Хімічева, О. В. Хімічева, О. І. Цоколова, В. С. Шадрін, О. О. Шварц, В. А. Яблоков, Н. С. Куришева, О. Г. Шило та ін.

Повноцінна реалізація права на оскарження можлива тільки в державі, де діє принцип поділу влади. Уперше в історії спроба

відокремити суд від адміністрації була зроблена Петром I у 1697 г., коли його Указом органи слідства були відокремлені від органів суду. Можливості вплинути на процес у підслідного не було, розшуки велися таємно, дії слідчих не могли бути оскаржені. Оскаржити (але в обмеженому порядку) можна було лише рішення суду. У 1711 г. була створена Юстиць-колегія як структурний підрозділ Урядового Сенату – органу, наділеного судовими функціями. Вона мала право перевіряти скарги, донесення фіскалів про неправосудні рішення, зловживання й порушення, що мали місце в нижчих судах – провінційних, одноособових міських або надвірних.

Новим етапом в історії становлення судового контролю стало підписання Катериною II «Уложення для управління губерній», у яких суду надавалося право контролювати законність і обґрунтованість тримання під вартою [17, с. 314].

Прийняття Статуту кримінального судочинства 1864 р. докорінно змінило підхід до правосуддя. Контроль суду за органами того періоду, здійснюючими попереднє слідство, полягав у спостереженні й вирішенні або перевірці питань про правильність застосування заходів прискання, провадження слідчих та інших дій з метою недопущен-

ня порушення або утиску прав осіб, які беруть участь у справі. Розділ II Статуту кримінального судочинства містив главу «Про порядок оскарження слідчих дій взагалі», стаття 491 якого свідчила що особи, які беруть участь у справі, можуть приносити скарги на будь-яку слідчу дію, що порушує або утискує їх права. Проте скарги за ст. 491 стосуються не сутності попереднього слідства, а тільки умов правильного його провадження. Суб'єктами оскарження виступали обвинувачений, свідок, досвідчена особа, поручитель, поняті та ін. У порядку судового контролю при провадженні в загальних судових установленнях не могли бути оскаржені дії поліції. Їх оскарження допускалося тільки прокуророві [22, с. 73].

В історії юриспруденції визнано, що наявні в сучасному світі процедури захисту персональної свободи проти офіційної влади сягають Habeas Corpus Act – акта про «краще забезпечення свободи підданого і про попередження ув'язнень за морями». Цей документ, прийнятий в Англії в 1679 р., передбачав право кожного затриманого й заарештованого оскаржити позбавлення волі до суду й бути вислуханим судом, який міг скасувати або змінити цю міру. Потім багато положень цього правового акта було підтверджено в Біллі про права 1689 р. [16, с. 33].

Незважаючи на тривалий строк існування цих процедур у світовій юриспруденції (із XVII ст.), в українському кримінальному процесі інститут скарги остаточно сформувався тільки наприкінці XX ст. Правовими джерелами, що сприяли становленню сучасного інституту оскарження в національному кримінальному процесі, послужили міжнародні акти про права людини, а також практика Європейського суду з прав людини. Так, ст. 8 «Загальної декларації прав людини» ухваленою і прийнятою резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 р., свідчить: «Кожна людина має право на ефективне поновлення у правах компетентними національними судами в разі порушення її основних прав, наданих їй конституцією або законом». У ст. 10 указанного документа вказано: «Кожна людина для визначення її прав та обов'язків і для встановлення об'рунтованості пред'явленого їй кримінального обвинувачення має право на підставі повної рівності на те, щоб її справа була розглянута прилюдно і з додержанням усіх вимог справедливості незалежним і неупередженим судом». Міжнародним документом, що вплинув на формування в КПК України норм досліджуваного інституту, є «Європейська конвенція про захист прав людини і

основоположних свобод» [13, с. 539-551].

Інститут скарг містить у своєму підґрунті норми конституційні і норми кримінально-процесуального права, спрямовані на гарантування реального використання процесуальних прав для обстоювання своїх законних інтересів. На досудових стадіях кримінального процесу з причини нерівності сторін у правах по збиранню доказів саме інститут скарги слід віднести до процесуальних гарантій прав учасників кримінального судочинства, а також інших осіб, чиї права й інтереси були обмежені органами досудового розслідування і судом.

Що ж слід розуміти під скаргою? Тлумачний словник живої великоруської мови В. І. Даля визначає скаргу як (а) дію того, хто скаржиться; (б) просте виявлення незадоволення, нарікання; (в) скаргу на образу – словесну й письмову [4, с. 580]. Словник російської мови визначає скаргу як офіційну заяву з проханням про усунення якої-небудь несправедливості, неправильності [15, с. 174].

В. І. Летучих, який першим спеціально дослідив це питання, так трактує термін «скарга»: це засноване на законі звернення громадян, які беруть участь у кримінальному процесі, до органу державної влади, уповноважено-

го на її прийом і дозвіл, з приводу передбачуваного або дійсного порушення особистих прав або законних інтересів, допущеного посадовцем при порушенні чи розслідуванні кримінальної справи, з вимогою про його усунення [10, с. 5, 6]. В. Л. Будников розуміє скаргу як втілене в письмову форму або виражене усно звернення учасника процесу до належного прокурора, в якому вказується на дійсне або передбачуване порушення слідчим суб'єктивних прав і законних інтересів цієї особи, а також міститься прохання чи вимога про усунення відміченого порушення [1, с. 7].

Н. В. Григор'єва доходить висновку, що суть скарги становить звернення, що ґрунтується на законі, втілене в письмову чи усну форму, з приводу конституційності закону, застосованого або який повинен бути застосований у конкретній кримінальній справі, ухвалення рішення, здійснення дії (чи бездіяльності), що зачіпають суб'єктивні права й законні інтереси учасників кримінального судочинства при порушенні кримінальної справи й попередньому розслідуванні злочину, спрямоване належному органу державної влади (його посадовцеві), уповноваженому на його розгляд, з вимогою про усунення дійсного або передбачуваного порушення [3, с. 12].

У процесуальній літературі можна зустріти й інші дефініції скарги, які виводяться через поняття акта заперечення або реагування, вироблюваного заінтересованим учасником кримінального процесу у зв'язку з порушенням його прав діями, рішеннями органів, що здійснюють кримінальне судочинство [Див.: 6, с. 140; 9, с. 171; 19, с. 95; 20, с. 46]. В. В. Мальков визначає скаргу як усне або письмове звернення особи, групи або колективу громадян у зв'язку з порушенням їх суб'єктивних прав, законних інтересів чи законності [12, с. 16, 17]. На думку С. В. Бородіна, скарга - це звернення учасника кримінального судочинства до уповноваженої особи з приводу порушення його прав охоронюваних інтересів, з клопотанням про їх поновлення [21, с. 258]. Є. П. Данилов відмічає, що це усне або письмове звернення до суду, державного органу, органу місцевого самоврядування або до посадовця з приводу порушення охоронюваних законом прав та інтересів громадянина чи юридичної особи з огляду на загальноправовий принцип дозволеності того, що прямо не заборонене законом [5, с. 467]. Н. Г. Муратова вказує, що скарга – це законне і обґрунтоване звернення учасників кримінального процесу до компетентних органів держави, повноважних прийняти, розг-

лянути і дозволити його по суті, у зв'язку з порушенням їх прав і законних інтересів або з необхідністю перевірки чи контролю прийнятих процесуальних рішень або дій посадовців [14, с. 16, 17].

Системний аналіз наведених дефініцій дозволяє зробити висновки, що скарги в них визначається в широкому значенні слова. Слід зазначити, що скарга в досудовому провадженні повинна визначатися з урахуванням низки особливостей. Так, Н. С. Куришева пропонує розуміти під скаргою на дії (бездіяльність) і рішення дізнавача, слідчого і прокурора кримінально-процесуальний документ, що містить обсяг, зміст і межі провадження по перевірці законності й обґрунтованості постанов зазначених осіб про відмову в порушенні кримінальної справи, про її закриття, як і інших їх рішень і дій (бездіяльності), що здатні заподіяти збиток конституційним правам і свободам учасників кримінального судочинства або ускладнити доступ громадян до правосуддя [7, с. 64]. О. Г. Шило розуміє скаргу в судово-контрольному провадженні як подане до суду в установленому законом порядку письмове звернення особи (чиї права, свободи чи законні інтереси порушені (або можуть бути порушені) діями (бездіяльністю) чи рішеннями органів та осіб, які здійснюють

досудове провадження у кримінальному процесі), її захисників, представників або законного представника, яке ініціює провадження по перевірці законності й обґрунтованості рішень, дій (бездіяльності), визначаються його зміст і межі, а також містяться вимоги про скасування незаконного рішення, визнання дій незаконними або покладанні на особу зобов'язання вчинити певні дії відповідно до закону [24, с. 298, 299].

Таким чином, у визначенні скарги представляються найбільш важливими вбачаються вказівки на суб'єктів, які її вирішують, на осіб, які мають право на оскарження, на зміст і форму скарги й строк її подання.

Скаргу, як спосіб захисту громадянами своїх прав, необхідно відмежовувати від інших схожих на неї засобів звернення учасників кримінального процесу та інших осіб до посадовців і до суду для захисту прав та інтересів (таких як клопотання, заява, заява про відведення та ін.). Таке розмежування має не лише теоретичне, а й практичне значення, оскільки закон установлює різний правовий режим реагування звернення громадян, як і різні юридичні наслідки їх розгляду. Специфіка порядку розгляду скарг на дії (бездіяльність) і рішення особи, яка провадить дізнання, слідчого і прокурора

зумовлює потребу встановлення не лише того, що має місце саме скарга, а й правильності визначення порядку її вирішення (спеціальний порядок, врегульований кримінально-процесуальним законом, або інший, регламентований іншими нормативними актами) [17, с. 66].

Клопотання становить собою звернення вказаних у кримінально-процесуальному законі учасників судочинства до дізнавача, слідчого, прокурора або до суду з проханням про надання можливості використати те чи інше право, або про здійснення цими органами чи посадовцями процесуальних дій, або про ухвалення процесуальних рішень, спрямованих на встановлення обставин, що мають значення для справи, на захист прав і законних інтересів указаних учасників [23, с. 208]. Як справедливо відмічає П. А. Лупинська, у клопотанні часто знаходиться вираження скарга, оскільки одночасно з проханням про виконання якої-небудь дії або про ухвалення рішення, в ньому вказується на порушення прав чи законних інтересів особи (причому, у результаті відмови в задоволенні раніше заявленого клопотання) [9, с. 171].

У скарзі особа виражає свою незгоду з уже прийнятим рішенням, зі здійсненою дією або з бездіяльністю, просить скасувати чи змінити їх, усунути їх негативні

юридичні наслідки. Інакше кажучи, скарга є реакцією на обмеження прав і інтересів особи, що вже мало місце, спрямована на поновлення порушеного права й виражає її незгоду з рішенням або дією органу, що веде провадження по справі. Клопотання за своїм функціональним призначенням пов'язано з потребою особи у здійсненні в її інтересах якої-небудь дії чи ухвалення рішення. Воно може бути і не пов'язаним з негативною оцінкою прийнятих рішень або дій, і не спрямованим на їх скасування або зміну. Як бачимо, скарга є окремим випадком клопотання – проханням про здійснення в майбутньому дій у зв'язку з порушенням прав, що сталося раніше [11, с. 17, 18].

Заява (повідомлення) – це форма документа, шляхом якого компетентний державний орган інформується про які-небудь обставини, засіб передачі повідомлення; це вид звернення, спрямованого на реалізацію наданих законом суб'єктивних прав та інтересів громадян [2, с. 4].

Заява про відвід – це клопотання про усунення особи від участі у провадженні по кримінальній справі за наявності обставин, що унеможливають її участь у цій процедурі.

Підводячи підсумок вищеведеному, можемо перелічити наступні ознаки скарги в досудо-

вих стадіях кримінального судочинства :

1) скарга становить собою регламентовану законом офіційну форму звернення осіб, чії права, свободи або законні інтереси порушені (чи можуть бути порушені) діями (бездіяльністю) або рішеннями органів чи осіб, які здійснюють досудове провадження;

2) вона подається з метою поновлення порушених (припустимо або дійсно) прав і законних інтересів осіб, яких припустилися органи або посадовці, які ведуть провадження по справі;

3) містить указівку на порушення, з приводу яких подається скарга, допущені у сфері кримінально-процесуальних правовідносин;

4) суб'єктом, уповноваженим розглядати і приймати рішення за

скаргою, виступає належний прокурор або суд;

5) має особливу, прискорену за своїм характером процедуру провадження;

6) має процесуальну форму.

Інститут скарги – один з основних засобів, що дозволяють: а) своєчасно виправляти помилки, допущені при провадженні досудового розслідування; б) поновлювати порушені права, викорінювати тяганину й бюрократизм у діяльності правоохоронних органів; в) у силу своєї універсальності дозволяє скористатися правом на оскарження всім заінтересованим особам, незалежно від їх правового положення і спрямованості інтересу, в тому числі як учасникам кримінального судочинства, так і іншим особам, чії права і інтереси були порушені у кримінальному судочинстві.

Список літератури: 1. Будников В. Л. Обжалование действий и решений должностных лиц в уголовном судопроизводстве: автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. юрид. наук: 12.00.09 / В. Л. Будников. – М., 1984. – 20 с. 2. Бутылин В. Н. Рассмотрение жалоб граждан на действия работников органов внутренних дел, ущемляющих права и законные интересы граждан / В. Н. Бутылин. – М.: Акад. МВД России, 1992. – 29 с. 3. Григорьева Н. В. Обжалование как форма правовой защиты прав и законных интересов участников уголовного процесса в досудебном производстве: автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. юрид. наук: 12.00.09 / Н. В. Григорьева. – М., 2000. – 20 с. 4. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка. – [В 4-х т. – Т. 1] / В. И. Даль. – М.: Русский язык, 2002. – 580 с. 5. Данилов Е. П. Справочник адвоката: консультации, защита в суде, образцы документов / Е. П. Данилов. – М.: Юрайт, 2007. – 467 с. 6. Зинец Р. А. Судебный контроль в стадии предварительного расследования: процессуальные и организационные аспекты: дис....канд. юрид. наук / Зинец Роман Александрович. – Волгоград, 2005. – 206 с. 7. Курышева Н. С. Вопросы производства по жалобе на действия (бездействия) и решения дознавателя, следователя и прокурора: моногр. / Н. С. Курышева. – М.: Юрлитинформ, 2009. – 239 с. 8. Лупинская П. А. Ходатайства и жалобы / П. А. Лупинская // Пробл. кодификации уголовно-процессуального права: сб. ст. – М.: Академия наук СССР, Ин-т гос-ва и права, 1987. – 129 с. 9. Лупинская П. А. Уголовно-процессуальное право: учебник / П. А. Лупинская. – М.: Юристъ, 2005. – 815 с. 10. Летуших В. И. Обжалование в стадиях возбуждения и расследования уголовных дел в советском

уголовном процессе: автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. юрид. наук: 12.00.09 / В. И. Летуших. – Свердловск, 1972. – 20 с. **11.** Максимов О. А. Правовой институт ходатайств и жалоб на досудебных стадиях уголовного процесса Российской Федерации как способ защиты прав граждан: автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. юрид. наук: 12.00.09 / О. А. Максимов. – М., 2005 – 20 с. **12.** Мальков В. В. Советское законодательство о жалобах и заявлениях: учеб. пособие / В.В. Мальков. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1967. – 108 с. **13.** Международные акты о правах человека: сб. документов. – М.: Изд. гр. НОРМА-ИНФРА-М, 1999. – 980 с. **14.** Муратова Н. Г. Понятие и правовая природа судебного контроля по уголовным делам / Н. Г. Муратова, Л. Д. Чулюкин // Рос. судья – 2004. – № 3. – С. 15-18. **15.** Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка. [4-е изд., дополн.] / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова. М.: Азбуковник, 1999. – 944 с. **16.** Петрухин И. Л. От инквизиции к состязательности / И. Л. Петрухин. // Гос-во и право. – 2003. – № 7. – С. 30-42. **17.** Путинская П. А. Ходатайства и жалобы / П. А. Путинская // Пробл. кодификации уголовно-процессуального права: сб. ст. – М.: Академия наук СССР, Ин-т гос-ва и права, 1987. – 129 с. **18.** Российское законодательство X-XX веков. – [Т. 8: Судебная реформа] – М.: Юр. лит., 1991. – 496 с. **19.** Сереброва С. О. Образцы процессуальных документов с комментариями: судебное производство / С. О. Сереброва, С. П. Серебров. – М.: Юрайт-Издат, 2006. – 295 с. **20.** Трунов И. Л. Защита прав личности: моногр. / И. Л. Трунов. – М.: Юрист, 2005. – 800 с. **21.** Уголовный процесс: учебник / под ред. В. П. Божьева. – М.: Спарк, 2002. – 1007 с. **22.** Фойницкий И. Я. Курс уголовного судопроизводства. – [В 2 т. – Т. 1] / под ред. А. В. Смирнова. – СПб.: Альфа, 1996. – 607 с. **23.** Химичева О. В. Ходатайства и жалобы // Уголовный процесс: сб. учеб. пособ.: общ. ч. – [Вып. 1] / О. В. Химичева. – М.: ИМЦ ГУК МВД России, 2002. – 304 с. **24.** Шило О. Г. Теоретико-прикладні основи реалізації конституційного права людини і громадянина на судовий захист у досудовому провадженні в кримінальному процесі України: моногр. / О. Г. Шило. – Х.: Право, 2011. – 464 с.

ЖАЛОБА КАК ПРАВОВОЕ СРЕДСТВО ЗАЩИТЫ ПРАВ И ЗАКОННЫХ ИНТЕРЕСОВ ЛИЦА НА ДОСУДЕБНЫХ СТАДИЯХ УГОЛОВНОГО ПРОЦЕССА

Туманянц А. Р.

В статье рассматривается механизм реализации права на жалобу. Определены особенности заявления, рассмотрения и разрешения жалоб на досудебных стадиях уголовного процесса.

Ключевые слова: жалоба, обжалование, досудебное производство.

THE COMPLAINT AS A LEGAL PROTECTION FRAME OF THE RIGHTS AND LEGITIMATE INTERESTS OF THE PERSON AT PRE-JUDICIAL STAGES OF CRIMINAL TRIAL

Tumanyants A. R.

In article the mechanism of realization of the right to the complaint is considered. Features of the statement, consideration and the permission of complaints at pre-judicial stages of criminal trial are defined.

Key words: the complaint, the appeal, pre-judicial manufacture.

Надійшла до редакції 15.02.2012 р.